

Маркевич Оксана Валентинівна
кандидат історичних наук,
старший викладач
кафедри спеціальних історичних
дисциплін та правознавства,
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка

Законодавче регулювання дворянських виборів у Російській імперії (1775-1831 рр.)

Виборче право – одне з основних прав, закріплених у міжнародних актах про права людини та Конституції України. За тим на скільки прозоро проводяться вибори у державі, судять про рівень її розвитку, дотримання і забезпечення права, демократії тощо. Саме тому законодавчому урегулюванню проведення виборів приділяється значна увага. Дослідження цієї тематики набувають все більшої актуальності. Завдання статті полягає у висвітленні законодавства Російської імперії, яке регулювало дворянські вибори, визначенні вимог до дворян, які мали право вибирати та тих, які могли зайняти виборні посади. Зокрема, йдеться про те, щоб визначити специфіку дворянських виборів у Волинській губернії. Нижня хронологічна межа дослідження визначена впровадженням Катериною II «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії (далі – «Установ ...»)), якими імператриця установила виборні посади та надала можливість дворянам та міщанам обирати з свого числа кандидатів для їх заміщення, що пізніше закріпилося жалуваними грамотами. Верхня межа зумовлена польським Листопадним повстанням, після якого Микола I в цілому посилив вимоги до кандидатів на обрання з числа дворян Російської імперії, а також обмежив реальну участь шляхти у проведенні виборів у Волинській губернії.

Дореволюційні історики російської державної школи приділяли значну увагу діяльності установ та органів губернської влади, зокрема тих, які формувалися через вибори. Обсяг їх повноважень та структура стали предметом дослідження О. Градовського [12], О. Лохвицького [17], М. Коркунова [16]. Запровадження губернського управління та повноваження органів влади згідно «Установ ...» з'ясував В. Григор'єв, визначивши посади, на які обирали дворянські зібрання [13]. Дана проблема у радянській історіографії не знайшла належного висвітлення, за винятком досліджень П. Зайончковського [14].

Сьогодні питанню організації та проведення дворянських виборів приділяється значна увага. В. Шандра одна з перших здійснила джерелознавчий аналіз законодавства Російської держави, яке спрямовувало і регламентувало діяльність місцевої влади Правобережної України, у тому числі виборних органів [19]. Більш детально проблеми організації та проведення виборів розглянуто у дисертаційному дослідженні Л. Казначєвої. Дослідниця через призму діяльності Волинського дворянського зібрання визначила політику верховної влади щодо управління краєм, з'ясувала обмеження, які існували для шляхти Волинської губернії [15].

7 листопада 1775 р. Катерина II запровадила «Установи для управління губерніями Всеросійськими губерніями», згідно яких встановлювався чіткий адміністративний поділ на губернії та повіти, запроваджувалася нова система органів державної влади та місцевих установ [6, с.229-230]. Губернію очолював губернатор,

якому верховна влада надавала найширші повноваження і призначала з осіб заможних і благонадійних. Щоб не допустити зловживання владою в одних руках, утворювалося губернське правління, наділене такими ж значними повноваженнями. Прийняття важливих рішень мало б відбуватися спільно: губернатором з губернським правлінням і у тому разі, якщо їх погляди не збігалися – записувались окремо, як особлива думка. Місцевим органом фінансового управління ставала казенна палата, яку до 1837 р. очолював віце-губернатор, а потім – спеціально призначений чиновник. Заняття місць у губернському правлінні та казенній палаті відбувалося шляхом призначення, яке здійснювалося верховною та центральною владою, або начальником губернії через губернське правління [18, с.92].

Для здійснення судочинства відкривались станові судові органи. Вищими судовими інстанціями губернії були палати кримінального та цивільного суду; судові справи дворян розглядав повітовий та верхній земський суд, купців і міщан – магістрати і ратуші, державних селян – верхня і нижня розправи. Поза загальною судовою системою перебував совісний суд, який не лише карав, а й примиряв конфліктуючі сторони на умовах, які ті самі пропонували. Здійснювали судові повноваження виборні з дворянської корпорації, міщанської і селянської громади. З названих судів у губернському місті запроваджувались палати кримінального і цивільного суду, верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа. Повітових судів, нижніх земських судів, міських магістратів відкривалось згідно з кількістю повітів, за винятком нижніх розправ, які організовувались за рішенням губернатора відповідно до чисельності селян. Там же відкривалися дворянська опіка та нижня розправа. Так, дворяни на дворянських зібраннях обирали десять засідателів верхнього земського суду, голів повітових судів та повітових суддів, двох засідателів дворянської опіки, двох суддів совісного суду, двох або трьох засідателів нижнього земського суду, расправного суддю та вісім засідателів нижньої расправи, голову та десять засідателів верхньої расправи. Важливі посади голів палати карного суду та цивільного суду, палат верхнього земського суду призначались Сенатом [6, с. 236].

Вибори відбувалися на дворянських зібраннях раз на три роки в зимовий період. Останні мали широкі повноваження: право звернень до губернатора, генерал-губернатора та імператора з проханнями, пропозиціями та вимогами різного характеру, займалися благодійницькою підтримкою освіти і культури, розпоряджались значними коштами, відповідали за ведення метричних книг тощо. Однак, як зауважила Л. Казначеева, саме обрання державних чиновників до судової, поліцейської гілок влади та станових урядовців, перетворювало зібрання на партнера в управлінні губернією [15, с.8].

Міщанам та купцям надавалась можливість формувати органи міської влади. Згідно «Установ ...» у містах запроваджувався новий устрій: утворювалися магістрати, сирітські суди, загальні міські думи та виконавчі органи – шестигласні думи. Міські голови, бургомістри та ратмани обиралися раз на три роки, як і засідателі магістрату.

Право дворян та міщан на заняття виборних посад гарантувалося Жалуваними грамотами від 21 квітні 1785 року. Ними ж встановлювалися вимоги до проведення виборів та кандидатів на обрання державних чиновників. Заборонялося поєднувати виборну посаду з призначуваною, брати участь у різних комісіях та комітетах [3, 4]. Законодавством визначалась умова, за якої дворянин, що раніше займав вищу посаду, не міг балотуватися для заняття нижчої. Вперше така вимога висувалася 1778 року, але додатково підтверджувалася указом від 11 лютого 1820 року [11, с. 760].

Відповідно до указу від 25 листопада 1778 р. процедуру виборів можна умовно поділити на декілька етапів: підготовка до виборів, власне обрання та затвердження на посадах. Спочатку готувалися списки дворян, які мали прибути на зібрання та тих, які висували кандидатури на обрання. Якщо претендентів не вистачало – їх пропонував губернатор. Виключались з дворянського зібрання особи, засуджені за вчинення злочину, а також ті, проступки яких добре відомі, але не вирішені у судовому порядку. Таким чином губернатор регулював підготовку до виборів та затвердження на посадах, однак бути присутнім на дворянських зібраннях, а особливо на виборах, начальнику губернії заборонялося [11, с. 760-761].

Процедуру обрання контролював губернський предводитель, який мав значні повноваження. Предводителі відстоювали інтереси представників привілейованого стану перед органами державної влади і повідомляли про розпорядження останньої, проводили збори й вибори, розпоряджались зібраними коштами. На посаду губернського предводителя дворянство обирало двох кандидатів, з яких губернатор визначав одного і передавав на затвердження міністру внутрішніх справ, а останній – імператору. Цю посаду не обов'язково обіймала особа, яка набрала максимальну кількість балів, а той, хто, на думку начальника губернії, більше відповідав вимогам центральної влади. Така процедура дозволяла обрати найбільш «благонадійну» особу, що намагалася здійснити губернська адміністрація у регіонах, де місцева еліта не була лояльна у відносинах з верховною владою. Це, зокрема, спостерігається у Волинській губернії.

Вищу повітову адміністративно-поліцейську посаду обіймав земський справник, що обирався дворянством кожні три роки. Він же очолював земський суд з правом призупиняти його рішення. Таким чином в руках однієї особи перебувала судова та виконавча влада і у повіті він мав найширші повноваження. Для нейтралізації цієї посади від впливу місцевої знаті, не завжди лояльно налаштованої до верховної влади імперії, Павло I 14 жовтня 1799 р. видав указ, за яким у західних губерніях земські справники почали призначатись начальником губернії [8, с. 812].

Жалуваною грамотою встановлювався однаковий віковий та майновий ценз для дворян, які претендували на посаду та тих, які обирати. Дворянин балотувався за умови, якщо його щорічний прибуток становив не менше 100 руб. і йому виповнилось двадцять п'ять років. Особливою вимогою, висунутою імператрицею, був досвід військової служби. Бути присутніми на дворянських зібраннях дозволялось і тим, хто не відповідав визначеним вимогам, тобто мали менший дохід, не мали обер-офіцерського чину, але їм заборонялося брати участь у виборах.

Встановлення майнового цензу потребувало додаткового регулювання. До Катерини II звернувся князь Потьомкін з тим, що у Новгородській та Тверській губерніях складно заповнити виборні місця. Замале число дворян, прибуток яких дорівнював 100 руб., а такий давав маєток з чисельністю кріпосних не менше, ніж двадцять осіб чоловічої статі. Ті з дворян, які відповідали вимозі, не згоджувались зайняти виборні посади [7, с. 308]. Варто відзначити, що у даному випадку імператриця відмовила князю у встановленні інших вимог до кандидатів, але на територіях, які мали особливості в управлінні, верховна влада проводила гнучкішу політику. Спеціальними нормативно-правовими актами регламентувалися вибори на Волині.

Указом від 8 червня 1802 р. впродовж наступних чотирьох виборів у Волинській губернії дозволялось брати участь шляхті без обер-офіцерського чину, оскільки замале число «підтверджених» дворян ставило під загрозу їх проведення

взагалі. Крім того, найзаможніші представники цього стану не згоджувалися займати нижчі посади, що змушувало місцеву владу шукати інші шляхи заповнення вакансій. За цих умов губернатор навіть змушений був говорити про неможливість проведення виборів на приєднаних губерніях [2, арк. 90]. Верховна влада указом від 3 березня 1805 р. визначила додаткові умови, які дозволяли брати участь у виборах тим, хто не мав обер-офіцерського чину, якщо ті володіли землею, являлися її по життєвими чи партикулярними орендарями більше десяти років, регулярно сплачували податок під назвою «офіра» [1, арк. 129]. Водночас збільшувався майновий ценз – 150 рублів прибутку з маєтку та зменшувались вікові обмеження – дворянин балотувався з 23 років [10, с.883].

Нові цензові вимоги до учасників дворянського самоврядування встановлювалися маніфестом про дворянські зібрання та вибори від 6 грудня 1831 року [5, с. 249]. Ним же регламентувався новий порядок проведення дворянських виборів. Служба по виборах стала заохочуватися державою через встановлення виплат з державної казни та системи винагород. Виборними у внутрішніх губерніях Російської імперії стали колись призначувані голови губернських судових палат. Уже не на три, а на шість років обирали засідателів у совісний суд, голову і засідателів повітового, земського суду, земських справників тощо. Водночас вказувалось, що через роздрібнення маєтностей збільшилось число виборців, при чому неможливе дворянство стало розглядати виборні посади, передусім, як спосіб збагачення. Тому, згідно маніфесту, спадкових дворян поділяли на три категорії: тих, які могли бути присутні на зібраннях, але не брали участь у ньому; мали право голосу при вирішенні справ, окрім виборів; мали голос на виборах. Право вибирати надавалось дворянам, які володіли не менш, ніж сотнею осіб чоловічої статі, або розпоряджались 3 000 десятин незаселеної землі, яким на час виборів виповнився 21 рік. Спадковий дворянин міг реалізувати право на участь у виборах особисто або через представників. Останніми могли стати як родичі, так і особи не зв'язані кровною спорідненістю. Чітко визначався ряд причин, внаслідок яких дворянин міг пропустити зібрання і не брати участь у виборах: виконання інших службових обов'язків, у зв'язку з хворобою, смертю близьких родичів, необхідністю особистого перебування у маєтку, а також якщо дворянину виповнилось 60 років. Варто зазначити, що бути обраним на посади міг представник шляхетного стану, який не відповідав вищезазначеним майновим вимогам, мав особисте, а не спадкове дворянство, за умови, якщо його кандидатуру підтвердить дворянське зібрання. Не могли бути обраними на посади в одні і ті ж органи влади близькі родичі: батько та син, рідні брати, дядько і племінник, тесть і зять. Регламентувалося, що сама процедура обрання мала завершитися за п'ятнадцять днів. Якщо виявляли порушення, зокрема кількість кинутих шарів перевищувала число дворян, то відбувалось переголосування [5, с. 250].

Маніфест про дворянські зібрання та вибори не став головним законодавчим актом для привілейованого стану Правобережжя. 30 жовтня 1831 року верховна рада видала спеціальний указ, чинний лише на теренах західних губерній, згідно з яким дворянські зібрання усувалися від участі у місцевому управлінні шляхом позбавлення виборчих повноважень – на посади голови карної палати суду, земських справників та засідателів нижніх земських судів призначались владою чиновники. До кола посад, призначення яких перебрала на себе держава, додалися також судді та засідателі повітових судів, яких знову дозволили обирати лише 1857 р. [15, с.10].

Підведемо підсумки. Проведення дворянських виборів у Російській імперії детально регламентувалося, про що свідчить значна кількість законодавчих актів, які визначали процедуру, вимоги до кандидатів. Пошуки ефективних шляхів управління змушували верховну владу переглядати майнові та вікові вимоги до кандидатів, поступово збільшувалася їх кількість і строки перебування. У Волинській губернії верховна влада проводила гнучкішу політику: з одного боку дозволила брати участь у виборах особам без обер-офіцерського чину, а з іншого – найбільш важливі посади залишила призначуваними. Листопадове повстання змусило Миколу I в цілому переглянути політику щодо виборів, особливо на приєднаних територіях, посиливши вимоги до кандидатів, збільшивши коло призначуваних посад.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Держархів Волинської області – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 16; Указы Волинского губернского правления за 1809 год.
2. Держархів Волинської області – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 30; Указы и предписания Волинского губернского правления за 1814 год.
3. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. 1785. Апреля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXII. - №16 187. – С. 344-358.
4. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXII. - №16 188. – С. 358-384.
5. Манифест о порядке Дворянских собраний, выборов и службы по оным. 1831. Декабря 6. // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение второе. – №4 989. – С.249-273.
6. Учреждение для управления губерний Всероссийской империи. 1775. Ноября 7 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XX. – №14 392. – С. 229-304.
7. О дворянских выборах. Высочайшая резолюция на пункты, поданные от генерал-поручика Потемкина. 1781. Ноября 18 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXI. - №13 280. – С. 308-309.
8. О дворянских выборах в уездные места и губернские предводители; о распространении права, указом 1797 года предоставленным Литовской губернии, определять исправников и выбирать заседателей на Минскую, Волинскую, Подольскую, Киевскую и Белорусскую губернии. Именной [указ], данный Сенату. 1799. Октябрь 14 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXV – №19 154. – С.812.
9. О невыборе в предводители чиновников имеющие штатские должности и места. 1784. Январь 24 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXII. - №15 913. – С. 13-14.
10. О порядке дворянских выборов в губерниях от Польши присоединенных. Именной, данный Сенату. 1805. Марта 3 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. - №21 646. – С. 883-884.
11. О порядке выборов в губерниях должностных людей из дворян и купечества. 1778. Ноября 25 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XX. - №14 816. – С. 760-763.

Література:

12. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / А. Д. Градовский // Собр. соч. – 2-е изд. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевич, 1908. – Т. 9., Ч. 3. Органы местного управления. – CLXXVI, 599 с.; Градовский А.Д. Политика, история и администрация:

критические и политические статьи / А. Д. Градовский – СПб. – М. : изд. Книгопродавца М. О. Вольфа, 1871. – 513 с.

13. Григорьев В. Г. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 1775 г.) / В. Г. Григорьев. – СПб. : „Русская скоропечатня”, 1910. – 387 с.

14. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России XIX века / П. А. Зайончковский – М. : Мысль, 1978. – 288 с.

15. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796 - 1917): функції, структура, участь у системі органів влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. М. Казначеева. – К., 2008. – 17 с.

16. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов, СПб., 1893. – Т. II. – Особенная часть. – 417 с.

17. Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения: в 2ч. / А. В. Лохвицкий – СПб. : тип. Бочкарева, 1864. – Ч.1. – 227 с.

18. Маркевич О. В. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / О. В. Маркевич // Український історичний журнал. – 2012. – №3 (504). – С. 89-105.

19. Шандра В. С. „Губернии на особых по правам и привилегиях их основания...” як прояв регіонального рівня взаємодії верхньої влади і суспільства / В. С. Шандра // Волинські історичні записки. – 2009. - №2. – С. 5-13.; Шандра В. С. Справник / В. С. Шандра // Енциклопедія історії України / [голова редакційної колегії В. А. Смолій]. – Т.9. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 774-775.; Шандра В. С. Формування бюрократії Правобережної України (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. - №2. – С.143-158.